

ANDRZEJ SKRZYPEK

POLITYKA ZSRR NA DALEKIM WSCHODZIE W LATACH 1919—1941

Zamierzeniem niniejszego szkicu jest przedstawienie przewodnich linii radzieckiej polityki dalekowschodniej w okresie od Rewolucji Październikowej do chwili gdy ZSRR, po napaści dokonanej przez Trzecią Rzeszę, stał się aktywnym uczestnikiem II wojny światowej. W artykule wykorzystano literaturę przedmiotu — głównie radziecką, traktującą o zagadnieniach bilateralnych, a także wielotomową publikację źródłową: *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*. Ogólnie można stwierdzić, że politykę radziecką w Azji cechowały dwie splatające się ze sobą wytyczne: zabezpieczenie interesów państwowych oraz teza o nierozzerwalnym związku rewolucji socjalistycznej z walką narodowowyzwoleńczą.

Za punkt startowy radzieckiej polityki wobec państw położonych nad Pacyfikiem uznaje się odezwę Rady Komisarzy Ludowych do narodu chińskiego i rządów Chin północnych i południowych ogłoszoną w Moskwie 25 VII 1919 r.¹ Jednakże fakt, że wielkie połacie Syberii znajdowały się wówczas we władaniu sił kontrrewolucyjnych, kierowanych przez tzw. rząd admirała Kołczaka, inne zaś znajdowały się pod okupacją japońską, spowodował, że dopiero powtórne opublikowanie tej deklaracji przez radziecką misję dyplomatyczną założoną w Irkucku 26 III 1920 r. wywołało rezonans wśród jej adresatów. W deklaracji tej wyjaśniano zasadnicze cele rewolucji socjalistycznej. Jednocześnie rząd radziecki wzywał w deklaracji rząd chiński do porozumienia się w sprawie unieważnienia traktatu z 1896 r., protokołu pekińskiego z 1901 r. i wszystkich umów zawartych od 1907 do 1916 r. przez carską Rosję z Japonią w sprawie Chin celem zwrotu narodowi chińskiemu wszystkich praw nabytych przez rząd carski w drodze porozumienia z Japonią i aliantami. Rząd radziecki deklarował zrzeczenie się szeregu koncesji i proponował nawiązanie sto-

¹ Odezwa rządu RSFR do narodu chińskiego i rządów Chin Północnych i Południowych, *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR* (cyt. dalej: DWP), t. II, Moskwa, dok. 142, s. 221—223.

sunków dyplomatycznych. W odpowiedzi na tę deklarację rząd pekiński wysłał do Rosji Radzieckiej misję gen. Czan Sy-lina. Podpisała ona porozumienie dotyczące repatriacji Chińczyków, którzy znaleźli się na terytorium Rosji Radzieckiej (głównie byli to ludzie zwerbowani do pracy w okresie wojny światowej i zorganizowani w grupy robocze), i przyjęła do wiadomości deklarację Rady Komisarzy Ludowych ogłoszoną 27 IX 1920 r., w której sprecyzowano warunki, na jakich mogłaby dokonać się normalizacja stosunków między obydwoma państwami².

Zanim jednak rozpoczęły się radziecko-chińskie rokowania w tej sprawie, pojawiła się w Zabajkalu Republika Dalekiego Wschodu³. Nie można jej inaczej nazwać niż tworem państwowym, nie miała bowiem ona ani tradycji historycznej, ani nie była skupiskiem obejmującym jakąś wyodrębnioną narodowość czy społeczność ukształtowaną na zasadzie więzi ekonomicznej, ani też nie posiadała, prócz terytorium, żadnych z tych cech, które państwa zwykle posiadają. Państwo to było wynikiem kompromisu rozmaitych sił politycznych, jakie na tym terytorium po rozgromieniu Kołczaka egzystowały. W rządzie, który ukonstytuował się 6 IV 1920 r. w Wierchnieudińsku (Ulan-Ude), walczyli o wpływy przedstawiciele ugrupowań, które można by nazwać demokratyczno-drobnoburżuazyjnymi, z bolszewikami, przy czym ci ostatni mieli w końcu zwyciężyć, czego świadectwem była uchwalona w kwietniu 1921 r. konstytucja typu socjalistycznego. Terytorium Republiki oddzielało jednakże Federację Rosyjską od interwencyjnych wojsk japońskich, a także od Chin, co niewątpliwie pacyfikowało stosunki między tymi trzema państwami. Ponieważ istnienie Republiki było dla każdego z nich wygodne, aczkolwiek z odmiennych względów, uznały one Republikę Dalekiego Wschodu i nawiązały z nią stosunki dyplomatyczne wysyłając do Czyty swych przedstawicieli. Uznanie Republiki Dalekiego Wschodu przez Federację Rosyjską zawarte było w układzie o granicach podpisanym przez obydwa państwa 15 XII 1920 r.⁴, który był jednocześnie prawno-traktatową podstawą stosunków między obydwoma krajami. Interesujące, że poselstwo Republiki w Pekinie reprezentowało wobec tamtejszego rządu również interesy Rosji Radzieckiej aż do momentu przybycia w 1922 r. przedstawiciela radzieckiego Adolfa Joffego.

Dla całokształtu polityki radzieckiej w Azji istotne znaczenie miały uchwały II Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej latem 1920 r. Przyjęto w nich tezę, iż należy prowadzić politykę najściślejszego związku

² Nota rządu RSFRR do rządu Republiki Chińskiej, DWP, t. III, dok. 110, s. 213—216.

³ Proklamacja Rządu Tymczasowego Republiki Dalekiego Wschodu z 1 XI 1920 (ogłoszona w prasie radzieckiej), DWP, t. III, dok. 166, s. 312—313.

⁴ Układ o granicach między RSFRR i RDW z 15 XII 1920, tamże, dok. 222, s. 384—386.

wszystkich ruchów narodowowyzwoleńczych i kolonialno-wyzwoleńczych z Rosją Radziecką⁵. Podobne znaczenie miały: I Zjazd Narodów Wschodu w 1920 r. i Zjazd Narodów Dalekiego Wschodu w 1922 r., w którym uczestniczyli m. in. przedstawiciele Chin, Japonii i Korei. Rzucono na nich hasło: „Proletariusze wszystkich krajów i narody uciskane łączcie się!” Głębokie przemiany zachodziły w Azji Środkowej, gdzie narody Kazachów, Turkmenów, Uzbeków i Tadżyków i in. wykorzystywały swą historyczną szansę stworzoną przez Rewolucję Październikową. Poza granicami dawnego imperium carskiego podobny ruch objął również Mongolię (ściślej tzw. Mongolię Zewnętrzną). Od kilkunastu lat w tym kraju, który był podówczas zdominowany przez wpływy chińskie, szerzył się ruch zmierzający do stworzenia własnego państwa. W okresie poprzedzającym I wojnę światową, a także w pierwszych jej latach, Mongolia uzyskała pewną autonomię⁶, ale w czasach, gdy w Rosji toczyła się wojna domowa, z jednej strony Chiny spróbowały na powrót wzmocnić swe wpływy, z drugiej zaś stała się ona azylem dla rosyjskich kontrrewolucjonistów, głównie pochodzących z rozbitych wojsk Kołczaka⁷. Na czele białogwardyjskich sił zbrojnych stał najpierw ataman Siemionow, później baron von Ungern-Sternberg. Rząd radziecki nie mógł tolerować wrogiej sobie działalności i Armia Czerwona wraz z oddziałami mongolskiej Armii Rewolucyjnej rozpoczęła w marcu 1921 r. ofensywę przeciwko oddziałom Ungerna. Siły kontrrewolucyjne zostały rozbite, a resztki „białych” schroniły się w Chinach — głównie w Mandżurii. Już wcześniej została utworzona Mongolska Partia Ludowa, której przywódca Suche-Bator zwrócił się o pomoc do rządu radzieckiego w celu poparcia działań zmierzających do uzyskania niepodległości swego kraju⁸. Prośba ta została rozpatrzona pozytywnie, co pozwoliło na sformowanie wyżej wspomnianej mongolskiej Armii Rewolucyjnej. Jednocześnie ukonstytuował się Tymczasowy Mongolski Rząd Rewolucyjny, który zwrócił się do rządu radzieckiego z prośbą o uznanie. W rezultacie rokowań przeprowadzonych przez wysłanników mongolskich w Moskwie 5 XI 1921 r. została zawarta umowa międzypaństwowa⁹. Zgodnie z jej duchem naród radziecki służył narodowi mongolskiemu wielostronną pomocą w tworzeniu własnej państwowości.

Przeciwko utworzeniu Mongolii jako państwa suwerennego protestowały Chiny, które domagały się uznania swego zwierzchnictwa nad tym krajem. Nic więc dziwnego, że gdy wysłannik radziecki Adolf Joffe przy-

⁵ *Międzynarodówka Komunistyczna 1919—1943*, Warszawa 1974, s. 93.

⁶ Ch. Czobjałsan, *Krótki zarys historii mongolskiej rewolucji ludowej*, Warszawa 1954, s. 8.

⁷ Nota rządu RSFRR do rządu Chin z 11 XI 1920, DWP, t. III, dok. 172, s. 324.

⁸ Czobjałsan, *op. cit.*, s. 33.

⁹ Porozumienie RSFRR i MRL o ustaleniu przyjaznych stosunków 5 XI 1921, DWP, t. IV, dok. 291, s. 476—480.

był do Pekinu i zaproponował 2 IX 1922 r.¹⁰ rozpoczęcie pertraktacji radziecko-chińskich, skonstatowano zupełną rozbieżność poglądów w sprawie Mongolii. Innymi spornymi problemami były kwestie przechodzenia oddziałów białogwardyjskich na teren Chin, a ściślej Mandżurii, i sprawa Kolei Wschodniochińskiej. Pertraktacje radziecko-chińskie z jesieni 1922 r. nie wyszły poza wstępną fazę i ograniczyły się do precyzowania stanowisk obu stron.

Bez żadnego związku z rozmowami dyplomatycznymi, ale za to w łączności z echami zwycięskiej Rewolucji Październikowej potęgowała się w Chinach walka o demokratyzację życia społecznego. Przewodziła jej Partia Narodowa (Kuomintang) kierowana m. in. przez Sun Jat-sena. Chociaż polityk ten kilkakrotnie uzyskiwał władzę nad niektórymi częściami Chin, to jednak droga do zwycięstwa rewolucji i obalenia monarchistyczno-militarystycznych klik ciągnąć się miała jeszcze długie lata. Podstawową rolę miała odegrać w nich Komunistyczna Partia Chin, założona w początku lipca 1921 r. Jednakże zanim stanęła ona na czele tych sił, najpoważniejszym autorytetem moralnym i mianem rewolucjonisty i szczerego demokracji cieszył się Sun Jat-sen. Należy dodać, że starał się on ze swej strony o nawiązanie kontaktu z rządem radzieckim. Aby mu to ułatwić, Joffe, udając się z początkiem 1923 r. do Japonii, wybrał drogę przez Szanghaj. W tym wielkim mieście portowym, zwanym nie bez racji wrotami Chin, gdyż przechodziła przez nie znaczna część chińskiej wymiany towarowej z zagranicą, Joffe miał możliwość przeprowadzenia bezpośrednich rozmów z Sunem, który, jak to wynika z jego korespondencji, był entuzjastą rewolucji rosyjskiej. Tzw. rząd południowy (kantoński), na którego czele stał Sun, odnosił się przeto do Kraju Rad ze znaczną sympatią. Było to podstawą przyszłej współpracy. Po rozmowach w Szanghaju Joffe odplynął do Jokohamy.

Podróż radzieckiego dyplomaty otwarła nowy etap w stosunkach radziecko-japońskich. W poprzednich latach rząd w Tokio dążył do oderwania ziem leżących nad Pacyfikiem od Rosji i miał nadzieję, że uda mu się osiągnąć ten cel przez udział w akcji interwencyjnej, którą podjęły państwa Ententy w 1918 r. Wycofanie się mocarstw zachodnioeuropejskich, a przede wszystkim Stanów Zjednoczonych, z tej polityki znacznie osłabiło szanse realizacji tego zamierzenia. W dodatku rząd radziecki po przyjęciu przez X Zjazd RKP(b) założeń NEP-u podjął na bazie polityki koncesyjnej rokowania z przedsiębiorstwami brytyjskimi i amerykańskimi. Były one zainteresowane w eksploatacji Wschodniej Syberii, Kamczatki i Sachalinu. Umowy z Leslie Urquhartem, Beker Vanderlipem i Sinclair Exploration Co nie pozostały bez wpływu na stanowisko rządów w Waszyngtonie i Londynie, co prócz innych względów spowodowało,

¹⁰ Nota Joffego do ministra spraw zagranicznych Chin Hu Wej-cjuna z 2 IX 1922, DWP, t. V, dok. 242, s. 566—567.

że w zasadzie Japonia nie mogła liczyć na uznanie nabytków terytorialnych na rosyjskiej Syberii przez te mocarstwa. Z drugiej strony ludność prowincji Pomorskiej i Nadamurskiej wypowiedziała się w głosowaniu przeprowadzonym w 1921 r. za przyłączeniem do Republiki Dalekiego Wschodu, co również podważało tytuł okupacji. W tej sytuacji rząd japoński musiał zrezygnować z okupacji Syberii i zakończyć swą interwencję w Rosji trwającą od czterech lat. 25 X 1922 r. oddziały japońskie opuściły Władywostok, gdzie w kilka dni później proklamowano władzę rad.

Na jesień 1922 r. przypadł również okres przeobrażeń formy państwowości socjalistycznej, w efekcie których miał powstać Związek Socjalistycznych Republik Rad. Dyskutowano zwłaszcza sposób połączenia się z Federacją Rosyjską. Zgromadzenie Narodowe Republiki Dalekiego Wschodu wypowiedziało się za wejściem w jej skład na zasadach autonomii, co też zostało zatwierdzone 15 listopada przez Wszechzwiązkowy Centralny Komitet Wykonawczy Rad. Od tego momentu suwerenność radziecka objęła wszystkie ziemie aż po wybrzeża Pacyfiku. Pod okupacją japońską pozostawał jednak nadal północny Sachalin.

Przybycie Joffego do Jokohamy 1 II 1923 r. zapoczątkowało okres nieoficjalnych negocjacji japońsko-radzieckich¹¹. To że w ogóle do nich doszło, zresztą przy intensywnych zabiegach czynionych przez ZSRR, zawdzięczać należy istnieniu dwóch orientacji wśród polityków japońskich. Gdy jedni wypowiadali się za ekspansją w kierunku kontynentalnym, mając na uwadze radziecką Syberię, drudzy widzieli znacznie większe korzyści w kierunku południowym. Jednakże nad całością japońskiej polityki zagranicznej ciążyło widmo konfliktu ze Stanami Zjednoczonymi. Ponieważ Rosja Radziecka poczyniła na Syberii poważne koncesje firmom amerykańskim, rząd japoński musiał rozpocząć zabiegi, aby nie dać się zdystansować rywalom¹². Ponadto porozumienie z Krajem Rad wydawało się stwarzać zabezpieczenie na wypadek, gdyby konflikt ze Stanami Zjednoczonymi przybrał formę zbrojnego starcia.

Głównymi problemami, jakie wysunęła strona japońska, były: uznanie traktatu portsmoutskiego z 5 IX 1905 r. za nadal obowiązujący, udzielenie rybakom japońskim prawa połowu na terytorialnych wodach ZSRR, uznanie długów zaciągniętych przez rząd carski i Tymczasowy, przyznanie szeregu koncesji. Strona radziecka domagała się uznania prawnego i uznania suwerenności radzieckiej nad wszystkimi terytoriami będącymi w granicach Rosji przed rewolucją. Istotne były zagadnienia rybołówstwa. W okresie okupacji rybacy japońscy dokonywali połowów bez oglądania się na jakiegokolwiek porozumienia, ale gdy rząd radziecki zapowiedział

¹¹ L. N. Kutakow, *Istorijska sowljetko-japonskich diplomaticheskich otnoszenij*, Moskwa 1962, s. 20 i nn.

¹² O zagadnieniach tych szerzej por. W. Komorowski, *Daleki Wschód w międzynarodowej polityce gospodarczej*, Warszawa 1931.

możliwość wydzierżawienia łowisk tym, którzy wygrają ogłoszony przetarg, firmy japońskie musiały zgodzić się na tę zasadę. Stąd też zawarcie tymczasowej umowy w tej sprawie 21 V 1923 r. było znacznym sukcesem dyplomacji radzieckiej, nawet przy wzięciu pod uwagę, że stawki tennowe były wyraźnie zaniżone. Dalsze rozmowy z Joffem dotyczyły ewakuacji przez Japonię północnej części Sachalinu i udzielenia jej koncesji na wydobywanie szeregu kopalin — przede wszystkim ropy naftowej i węgla. Japonia cierpiała zresztą na chroniczny brak tych surowców i zapewnienie ich dostaw było zawsze jednym z podstawowych celów polityki tego kraju. Jednakże z końcem czerwca 1923 r. rozmowy zostały przerwane, gdyż nieoficjalny ich charakter przeszkadzał w osiągnięciu istotnych rezultatów, a bieżący cel — wyjaśnienie stanowisk obu stron — został już podówczas osiągnięty¹³.

Joffe został odwołany do kraju, w drugiej zaś połowie 1923 r. stanowisko przedstawiciela ZSRR w Pekinie objął przeniesiony z Warszawy Lew Karachan. Podczas swej pierwszej wizyty w chińskim MSZ 7 IX 1923 r.¹⁴ notyfikował on życzenie swego rządu, aby pertraktacje zostały poprzedzone formalnym uznaniem rządu radzieckiego przez rząd chiński. Pomimo że warunek ten nie został spełniony, rozpoczęto rozmowy. Doprowadziły one do osiągnięcia porozumienia wczesną wiosną 1924 r., ale pod naciskiem dyplomacji amerykańskiej i francuskiej rząd chiński wycofał się z niego. Dopiero następną rundą rokowań zakończyła się podpisaniem w dniu 31 V 1924 r. traktatu dotyczącego ogólnych zasad, na których oparte miały zostać odtąd stosunki pomiędzy ZSRR a Chinami¹⁵. Jednocześnie podpisano protokół dotyczący administracji Kolei Wschodniochińskiej i siedem deklaracji, w których precyzowano warunki traktatu. Jednocześnie rząd Chin uznał de iure rząd radziecki. Uzupełnieniem tych układów było porozumienie z gen. Czang Co-linem, wielkorządcą Mandżurii, zawarte 20 IX 1924 r. i dotyczące eksploatacji Kolei Wschodniochińskiej¹⁶.

Traktat radziecko-chiński pobudził dyplomację japońską do działania, tym bardziej że stosunki ze Stanami Zjednoczonymi wskutek polityki imigracyjnej tychże uległy znacznemu pogorszeniu. Miejscem rozmów był Pekin, a strony reprezentowali Lew Karachan i poseł japoński Yoshizawa. W przewidywanym traktacie Japończycy chcieli uzyskać potwierdzenie ważności umowy z Portsmouth, odnowić układy dotyczące połowu ryb, zawarować sobie prawo do długoletnich koncesji na północnym Sachalinie, który w zamian zobowiązywali się opuścić, uzyskać uznanie

¹³ Kutakow, *op. cit.*, s. 39.

¹⁴ Nota Karachana do MSZ Chin 7 IX 1923, DWP, t. VI, dok. 250, s. 431.

¹⁵ Porozumienie o ogólnych zasadach uregulowania spornych kwestii pomiędzy ZSRR i Chinami, DWP, t. VII, dok. 156, s. 331—335.

¹⁶ Porozumienie między ZSRR a rządem trzech chińskich prowincji autonomicznych, tamże, dok. 222, s. 459—465.

swoich dawnych wiarygodności, zobowiązanie do zaniechania prowadzenia wrogiej propagandy i jednocześnie zawrzeć układ handlowy¹⁷. Rokowania trwały pół roku, przy czym wiele czasu pochłaniały kwestie techniczne dotyczące zagadnienia koncesji. W rezultacie odnośny traktat, zwany czasem pekińskim, podpisany został przez Karachana i Yoshizawę 20 I 1925 r.¹⁸ Rząd ZSRR uznał spośród dawnych traktatów jedynie za obowiązującą umowę portsmoutską z 1905 r., inne zaś umowy miały zostać negocjowane na nowo. Jednocześnie uregulowano na zasadach tymczasowości sprawę połowów ryb i krabów na radzieckich wodach terytorialnych i przewidziano udzielanie obywatelom japońskim koncesji górniczych i leśnych. Warunek ten odnosił się głównie do Sachalinu, a ściślej jego części północnej. Traktat pekiński kończył okres normalizacji stosunków przez Związek Radziecki z głównymi państwami kapitalistycznymi. Jedynym wyjątkiem pozostawały Stany Zjednoczone.

Pomimo formy traktatowej wzajemnego uznania oraz wymiany przedstawicieli historycy radzieccy są zdania, że do pełnej normalizacji zarówno w stosunkach z Japonią, jak i Chinami było daleko. Rząd chiński nie śpieszył się z wcieleniem w życie postanowień traktatowych: odbycia wspólnej konferencji, nietolerowania działalności białogwardystów. W odróżnieniu od rządu pekińskiego rząd Chin południowych popierał w całej pełni układ radziecko-chiński i szukał dróg prowadzących do rozwoju przyjaznych stosunków ze Związkiem Radzieckim. Po zawarciu sojuszu przez Kuomintang i KP Chin w drugiej połowie 1923 r. rząd kantoński stał się ośrodkiem ogólnochińskiego ruchu rewolucyjnego. Sun Jat-sen, dążąc do zacieśnienia więzów z ZSRR, w celu przedyskutowania kwestii wojskowych i politycznych wysłał w sierpniu 1923 r. do Moskwy delegację pod kierownictwem Czang Kaj-szeka. Odbyła ona rozmowy z przedstawicielami rządu radzieckiego i Międzynarodówki Komunistycznej. Do Kantonu, jako ekspert radziecki, wyjechał weteran partii bolszewickiej Michał Borodin. Wyrazem dalszego zacieśnienia więzów radziecko-chińskich był manifest opracowany przez Sun Jat-sena i uchwalony na I Zjeździe Kuomintangu. Sformułowano w nim trzy zasady polityczne: sojusz z Krajem Rad, sojusz z partią komunistyczną oraz udzielanie poparcia robotnikom i chłopom¹⁹.

W 1924 r. walki wewnętrzne i rewolucyjne w Chinach nasiliły się. Władza rządu kantońskiego znacznie okrzepła. 1 VII 1925 r. przyjął on nazwę Rządu Narodowego Chin, a jego siły zbrojne otrzymały miano Armii Narodowo-Rewolucyjnej. W odpowiedzi na apel Sun Jat-sena do

¹⁷ Kutakow, *op. cit.*, s. 47.

¹⁸ Konwencja o podstawach stosunków wzajemnych między ZSRR i Japonią. DWP, t. VIII, dok. 30, s. 70—77.

¹⁹ *Najnowsza historia Chin 1917—1976*, Warszawa 1976, s. 111; M. Sładkowski, *Chiny i Japonia*, Warszawa 1975, s. 183.

narodu radzieckiego o udzielenie narodowi chińskiemu pomocy w walce rewolucyjnej wyjechało do Chin wielu specjalistów radzieckich zarówno wojskowych, jak i cywilnych. Sztandarową postacią był wśród nich późniejszy marszałek Wasilij Blücher. Korzystając z tej pomocy rząd południowy zorganizował wyprawę Armii Narodowo-Rewolucyjnej przeciwko militarystom Chin północnych²⁰. Można zatem powiedzieć, że rewolucja chińska stawała się coraz bardziej częścią składową rewolucji proletariackiej.

Sukcesy ruchu narodowowyzwoleńczego, który obejmował coraz to większe kręgi ludności, a zwłaszcza „ruch 30 maja”, rząd pekiński usiłował tłumaczyć rzekomą ingerencją Kominternu, co rzucało cień na stosunki między państwowe. Prowadzona przez niego głośna antyradziecka kampania propagandowa zbiegła się w czasie, a być może łączyła się nawet z silnym pogorszeniem się stosunków brytyjsko-radzieckich. Co gorsza, po śmierci Sun Jat-sena nowy przywódca Kuomintangu Czang Kaj-szek popierany przez prawe skrzydło partii narodowej forsował zupełnie odmienną linię polityczną. Kuomintang z rewolucyjnej przekształcił się w nacjonalistyczną siłę reprezentującą blok burżuazji i obszarników. Po utworzeniu przez Czang Kaj-szeka 18 IV 1927 r. w Nankinie nowego „rządu narodowego” przerwano współpracę z komunistami, a nawet na terenach przez niego kontrolowanych rozpoczęło się prześladowanie komunistów. 15 VII 1927 r. CKW Kuomintangu powziął uchwałę zakazującą działalności komunistycznej. Oznaczało to zerwanie dotychczasowej jedności obydwu nurtów politycznych i rozpoczęcie nowego etapu wojny domowej w Chinach. Zwrotowi temu towarzyszyła zmiana polityki rządu nankińskiego wobec Związku Radzieckiego. Czang Kaj-szek zażądał wycofania radzieckich doradców i zmierzał do zerwania stosunków, chociaż jako takie nigdy one nie istniały²¹. Jednocześnie wskutek napaści policji ucierpiały radzieckie placówki dyplomatyczne w Kantonie i Szanghaju. Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych zaprotestował 12 XII 1927 r. przeciwko tolerowaniu takiego stanu rzeczy wskazując, że naród radziecki kieruje się w swych poczynaniach zasadami internacjonalizmu i przyjaźni wobec narodu chińskiego.

Również i stosunki z Japonią nie układały się najlepiej. Tokio prowadziło politykę z pozycji siły wysyłając okręty wojenne na terytorialne wody radzieckie, rzekomo dla obrony i ochrony własnych kutrów rybackich, szykowało plany ekspansji na kontynencie. Radzieckie próby zawarcia układu o nieagresji, datujące się od propozycji złożonej 26 VIII 1926 r., nie powiodły się. Japończycy, jeżeli byli zainteresowani w zawar-

²⁰ Sładkowski, *op. cit.*, s. 177. Por. też wspomnienia A. W. Błagodatowa, *Zapiski o kitajskiej rewolucji 1925—1927*, wyd. 2, Moskwa 1975, s. 276.

²¹ Rząd ZSRR utrzymywał — jeżeli traktować sprawę formalnie — stosunki z rządem Chin w Pekinie i obydwie te rządy uznawały się wzajemnie.

ciu jakiegoś układu, to głównie ekonomicznego, a przede wszystkim konwencji w sprawie połowu ryb. Rokowania w tej kwestii toczyły się dobre dwa lata i zakończyły się podpisaniem w początku 1928 r. odpowiedniej konwencji. Nadzieja, że w ślad za nią zawarte zostaną inne porozumienia, rychło się rozviała, polityka bowiem obydwu państw szła w rozbieżnych kierunkach. Rząd Gite Tanaki, przygotowując ekspansję, odrzucił kolejną radzieką propozycję zawarcia paktu o nieagresji, sam zaś nie zdołał ani przeforsować swego projektu traktatu handlowego, w cieniu którego kryły się projekty kolonizacji syberyjskich wybrzeży ZSRR²², ani też doprowadzić do porozumienia w sprawach chińskich. Na to ostatnie rząd radziecki nie mógł się zgodzić, gdyż propozycja japońska nosiła imperialistyczny charakter i dotyczyła podziału sfer wpływów.

Dużego rozgłosu w historiografii nabrało memorandum, które Tanaka przedstawił 25 VII 1927 r. cesarzowi. Omówiony został w nim plan szeroko zakrojonej ekspansji japońskiej. Najistotniejszym celem miało być opanowanie Chin. Ze względów strategicznych poprzedzać miało ten krok zdobycie Mandżurii i Mongolii. Próba realizacji tych celów powodowała, zdaniem autora memorandum, nieuchronność w przyszłości wojny ze Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Radzieckim. Historiografia nie wyjaśnia jednak, w jakim stopniu memorandum Tanaki znane było współczesnym i od kiedy. Rozwój sytuacji potwierdził, że Japonia nastawiła się na realizację zawartego w nim programu. Wiosną 1928 r., korzystając z walk wewnętrznych w Chinach pomiędzy rządem pekińskim a nankińskim, wojska japońskie przystąpiły do okupacji półwyspu Szantung. Ta i inne przesłanki wskazywały, że w dalszej perspektywie Japończycy będą starali się opanować Mandżurię²³, co w Moskwie uznano za godzące w bezpieczeństwo ZSRR²⁴. Zrozumiałe przeto, że rząd radziecki zaprotestował przeciwko inwazji japońskiej, ale w tej fazie konfliktu nie zmieniło to w niczym istniejącej sytuacji.

Nadal pogłębiał się konflikt chińsko-radziecki za sprawą rządu nankińskiego, który rozszerzał swą strefę kontroli. Zmieniła się przy tym sytuacja w Mandżurii, gdzie po udanym zamachu japońskim na Czang Co-lina 4 VI 1928 r. następcą jego został Czang Süe-liang, syn zamordowanego. Wbrew przewidywaniom nie chciał on dalszego zbliżenia z Japonią, ale podporządkował się rządowi ogólnochińskiemu, a do takiego miana pretendował rząd nankiński. Kuomintang, jak wspomniano, starał się zwalczać Związek Radziecki wszędzie gdzie mógł, więc i tym razem nie przepuścił okazji. Obiektem ataku stała się Kolej Wschodniochińska, którą w pierwszej połowie lipca 1929 r. opanowały oddziały kuomintan-

²² Kutakow, *op. cit.*, s. 88.

²³ Pod względem gospodarczym Japończycy opanowali Mandżurię w latach poprzednich. Por. W. Bronowski, *Konflikt zbrojny Chin i Japonii*, Warszawa 1932, s. 7.

²⁴ *Istorijszja diptomatiji*, t. III, Moskwa 1945, s. 426—427.

gowskie, aresztując jednocześnie personel radziecki i personel poselstwa w Charbinie. Prowokacje te zmusiły ZSRR do zawieszenia 17 lipca stosunków z Chinami aż do czasu pokojowego uregulowania sporu²⁵, czego — jak dowodziło wiele dalszych wystąpień — rząd nankiński bynajmniej nie pragnął. Z ofertą pośrednictwa wystąpiły natomiast Stany Zjednoczone, które w ten sposób chciały wzmocnić swą pozycję w Chinach. Tymczasem Chińczycy dalej zaostrzali stosunki, prowokując incydenty zbrojne na pograniczu. W połowie listopada w rejonie Dalainoru i Chailaru doszło do dużego starcia Armii Czerwonej z wojskami chińskich militarystów, które zakończyło się ich porażką. Po tej klęsce rząd nankiński stał się znacznie bardziej skłonny do rokowań. Zwołana do Chabarowska konferencja mieszanej komisji szybko osiągnęła porozumienie, podpisując 22 grudnia odpowiedni protokół²⁶. Przywracał on na Kolei Wschodniochińskiej stan sprzed konfliktu zgodny z umową z 31 V 1924 r. Protokół chabarowski był zwycięstwem pokojowej polityki ZSRR, chociaż stanowił zaledwie wstęp do dalszych rokowań dyplomatycznych.

Pomimo protokołu chabarowskiego rokowania radziecko-chińskie nie mogły się przez długi czas rozpocząć. Rząd nankiński odwlekał je organizując wyprawy karne przeciwko rejonom, które były kontrolowane przez Chińską Armię Czerwoną utworzoną przez KP Chin. Próby zdławienia ruchu ludowodemokratycznego i likwidacji okręgów radzieckich okazały się bezskuteczne zarówno w 1930, jak i 1931 r. Natomiast rokowania ze Związkiem Radzieckim rząd chiński rozpoczął dopiero w październiku 1930 r., osłabiając przy tym stale ich tempo. Podstawowymi problemami były: uregulowanie statusu prawnego Kolei Wschodniochińskiej i normalizacja stosunków. Rozmowy ciągnęły się długo, natomiast sytuacja polityczna wskutek terytorialnej ekspansji Japonii zmieniała się znacznie szybciej, dezaktualizując szereg kwestii. Należy zaznaczyć, że agresji japońskiej na kontynencie azjatyckim towarzyszyła kampania propagandowa wymierzona przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Jednocześnie mnożyły się incydenty związane z połowem ryb.

Powyższa akcja propagandowa związana była z realizacją długofalowych koncepcji politycznych, zgodnie z którymi, jak twierdzą historycy radziecy²⁷, przygotowywano się na wyspach do zbrojnej napaści na ZSRR. Celem wojny miało być oderwanie od Kraju Rad ziem leżących nad Morzem Japońskim, ugruntowanie okupacji Mandżurii i podbój Mongolii. Jednym słowem, Związek Radziecki miał zostać wyparty z rejonu Pacyfiku gdzieś za Bajkał. Istotnym warunkiem powodzenia tych planów

²⁵ Nota Karachana do chińskiego chargé d'affaires Sia Wej-suna z 17 VII 1929, DWP, t. XII, dok. 222, s. 388—390.

²⁶ Protokół o uregulowaniu konfliktu na KWZD z 22 XII 1929, tamże, dok. 390, s. 673—676.

²⁷ Kutakow, *op. cit.*, s. 99; *Istorija wojny na Tichom okieanie*, t. I, Moskwa 1957 (tłum. z jap.), s. 151.

było zdobycie place d'arme'u w północno-wschodnich Chinach. Do zadania tego armia japońska, a ściślej ta jej część, która dotychczas stacjonowała w Korei, przystąpiła 19 VIII 1931 r., wykorzystując incydent sprovokowany w Lutiao-goł. Wojska japońskie odniosły sukces zajmując szereg miast, a wśród nich Mukden, natomiast armia chińska (kuomintangowska) wycofywała się na południe, oddając coraz to większe obszary Mandżurii. Rząd nankijski, pochłonięty próbami umocnienia swej władzy i walką z siłami rewolucyjnymi, oddał tę prowincję prawie bez oporu. Nie udało się natomiast Japonii opanować „handlowych wrót Chin”, Szanghaju, pomimo wysadzenia w okolicach tego miasta desantu w końcu stycznia 1932 r. Po kilku miesiącach ciężkich walk podpisano rozejm, dzięki któremu handel prowadzony za pośrednictwem tego miasta ponownie się ożywił. Dyplomatyczne protesty Stanów Zjednoczonych, a także rezolucje uchwalane przez Ligę Narodów były przez okupantów lekceważone. Polityczną odpowiedzią na protesty wielu państw było utworzenie 9 III 1932 r. marionetkowego państwa Mandżukuo. Stolicą jego był Czang-czun, na czele zaś państwa stanął książę Pu-I, były ostatni cesarz Chin z dynastii mandżurskiej. Stosunki między Mandżukuo a Japonią określał protokół podpisany 9 IX 1932 r., który legalizował japońską interwencję i przyznawał Japonii nieograniczone prawa²⁸.

Proklamowanie Mandżukuo zapowiadało dalsze konflikty wojenne w tej części świata. Aby przeciwdziałać przeistoczeniu się ich w wojnę, polityka radziecka podjęła zadanie pacyfikacji stosunków. Przede wszystkim starano się doprowadzić do normalizacji stosunków z Chinami, a w szczególności pozyskać dla tej sprawy Kuomintang. Burżuazyjna dyplomacja chińska zachowała się wobec tej inicjatywy powściągliwie. Sprawa ta znalazła natomiast zrozumienie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego, który kontrolował część terytorium państwa. Podjęto też rozmowy z Japonią, ponownie proponując jej w listopadzie 1932 r. zawarcie układu o nieagresji. Dyplomacja japońska podjęła początkowo ten temat, ale postawione przez nią warunki były tak wygórowane, że nie można określić inaczej jej stanowiska niż jako w pełni negatywne. Żądano nowych koncesji i prawa wykupu Kolei Wschodniochińskiej. Na tej ostatniej zaczęły mnożyć się jednocześnie incydenty prowokowane przez wojska okupacyjne. W takiej atmosferze upłynął rok 1932, który zakończył się widomym sukcesem dyplomacji radzieckiej, za taki bowiem należy uznać wymianę not pomiędzy Litwinowem a chińskim delegatem na genewską konferencję rozbrojeniową Jan Hoi-cinem, dokonaną 12 XII 1932 r., w rezultacie czego zostały przywrócone stosunki dyplomatyczne między obydwoma państwami²⁹.

²⁸ Sładkowski, *op. cit.*, s. 214—215; E. Banasiński, *Japonia i Mandżuria*, Warszawa 1931, Bronowski, *op. cit.*, s. 17.

²⁹ Wymiana not między Litwinowem a Jan Hoi-cinem, DWP, t. XV, dok. 480, s. 680—681.

Zupełnej dezaktualizacji uległ natomiast jeden z podstawowych problemów stosunków radziecko-chińskich — sprawa Kolei Wschodniochińskiej, która tymczasem znalazła się w rękach Japończyków czy jeśli ktoś woli formalnie, Mandżukuo. Japończycy pragnęli całkowicie ją opanować, jak również wykorzystywać do celów wojskowych, co było sprzeczne z umową portsmoutską. Dla wyjaśnienia trzeba dodać, że Kolej Wschodniochińska była olbrzymim przedsiębiorstwem o niebagatelnych dochodach, do którego oprócz urządzeń czysto transportowych — torów kolejowych, stacji, lokomotyw i wagonów — należały rozmaite koncesje, w tym lasy i kopalnie, zakłady przemysłowe, domy pracowników, szpitale etc. Od chwili zajęcia terytorium, przez które przechodziła wymieniona linia kolejowa, Japończycy zaczęli dokonywać w stosunku do niej rozmaitych aktów gwałtu: napadów, uprowadzeń pracowników i aresztów wśród personelu, sabotażu, co powoli paraliżowało działalność przedsiębiorstwa. Jednocześnie przerwano łączność z radziecką siecią dróg żelaznych. W tym samym okresie Japończycy rozwijali usilnie budowę linii kolejowych pozostających pod ich zarządem. W wyniku tych inwestycji Kolej Wschodniochińska straciła swą monopolistyczną pozycję, a jednocześnie zmienił się strategiczny obraz Mandżurii³⁰. Niemożliwość zapewnienia Kolei Wschodniochińskiej koniecznego bezpieczeństwa skłoniła rząd radziecki do podjęcia rokowań w celu sprzedaży jej Mandżukuo. Rokowania w tej sprawie ciągnęły się dwa lata od czerwca 1933 r. i zakończyły się 23 III 1935 r. podpisaniem umowy o sprzedaży, gwarantowanej przez Japonię. Pomimo że w toku negocjacji Związek Radziecki znacznie obniżył cenę wykupu, jak pokazała przyszłość, nie została ona i tak w pełni spleacona.

Z perspektywy historycznej można stwierdzić, że rok 1933 miał przełomowe znaczenie dla dalszego rozwoju wypadków na Dalekim Wschodzie. I tu zaczęły narastać przesłanki, które z czasem złożyły się na genezę II wojny światowej. Japonia, jeden z filarów systemu wersalsko-waszyngtońskiego, wystąpiła 27 III 1933 r. z Ligi Narodów. Miało to umożliwić jej swobodę w dalszych poczynaniach ekspansywnych. Ówczesnie rząd w Tokio planował zorganizowanie na wzór Mandżukuo kilku państw, które oddzieliłyby Chiny od Związku Radzieckiego, a w ich liczbie również Mongolię. Najbardziej zaawansowane były przygotowania do stworzenia Huapei-kuo (państwa północnochińskiego), ale na skutek oporu sił patriotycznych zakończyły się one niepowodzeniem³¹. Główną wytyczną polityki Tokio, jak z powyższych przedsięwzięć wynikało, była zatem próba izolowania Związku Radzieckiego w Azji.

Ważnym wydarzeniem dla tego regionu, choć formalnie odbyło się ono gdzie indziej, było nawiązanie w listopadzie 1933 r. stosunków ra-

³⁰ Z. Bylica, *Japonia chce uderzyć pierwsza*, Warszawa 1935, s. 75.

³¹ Słodkowski, *op. cit.*, s. 221—223.

dziecko-amerykańskich. W tym samym czasie Związek Radziecki przeszedł do polityki zabezpieczania światowego pokoju drogą wzmocnienia systemu zbiorowego bezpieczeństwa, co potwierdziło wkrótce jego wejście do Ligi Narodów. Instrumentem tej polityki miało być zawarcie szeregu regionalnych układów o pomocy wzajemnej. Na wybrzeżach Pacyfiku pokój zapewnić miał pakt z udziałem ZSRR, Stanów Zjednoczonych, Chin i Japonii, którego ideę dyplomacja radziecka wysunęła na przełomie lat 1933 i 1934. Rokowania w tej sprawie, pomimo że liczbę uczestników powiększono o Wielką Brytanię, Francję i Holandię, nie wyszły poza stadium wstępnych rozważań.

Również i inne oznaki świadczyły o aktywizacji polityki radzieckiej w obliczu groźby rozprzestrzenienia się agresji japońskiej. Rząd radziecki podjął próby zbliżenia z Chinami. W 1935 r. zacieśniła się dyplomatyczna współpraca pomiędzy delegacjami obydwu tych państw w Lidze Narodów. Istotne znaczenie miały dla rozwoju wewnątrzpolitycznej sytuacji w Chinach uchwały i rezolucje VII Zjazdu Kominternu, zalecające partiom komunistycznym intensyfikację wysiłków w kierunku stworzenia jednolitego frontu klasy robotniczej. Kierując się nimi KPCh podjęła walkę z poglądami lewacko-dogmatycznymi i stawiając jako najistotniejszy cel pokonanie japońskich agresorów zwróciła się do Kuomintangu i innych lokalnych sił politycznych w Chinach z apelem o zawarcie porozumienia³².

Kolejnym ogniskiem niepokoju stała się granica mongolsko-mandżurska. W połowie 1935 r. Japończycy zażądali od rządu Mongolskiej Republiki Ludowej specjalnych uprawnień dla siebie. Gdy postulaty te odrzucono, Mandżukuo wystąpiło z pretensjami terytorialnymi, jednocześnie prowokując incydenty graniczne. Rząd ZSRR nie odniósł się do tych spraw obojętnie, a 21 II 1936 r. zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych powiadomił posła japońskiego, że zgodnie z układem radziecko-mongolskim z 1921 r. rząd radziecki będzie się czuł zobowiązany udzielić pomocy MRL. W trzy tygodnie później rząd ZSRR podpisał 12 marca z rządem Mongolskiej Republiki Ludowej układ o wzajemnej pomocy³³.

Japonia również zaktywizowała swą politykę, ale jej możliwości okazały się ograniczone. Wśród mocarstw imperialistycznych brakowało chętnych do porozumień. Jednak dyplomacja japońska też mogła poszczycić się ze swego punktu widzenia pewnym sukcesem, jakim było porozumienie się z europejskim przeciwnikiem Związku Radzieckiego — Trzecią Rzeszą. Znamionował go podpisany 25 XI 1936 r. „pakt antykominternowski”, zobowiązujący sygnatariuszy do koordynacji swych działań w zwalczaniu międzynarodowego ruchu robotniczego. Jednocześnie rząd

³² *Najnowsza historia Chin...*, s. 244—245.

³³ Układ o pomocy wzajemnej między ZSRR a MRL, DWP, t. XIX, dok. 78, s. 136—137.

w Tokio zaakceptował 25 sierpnia tegoż roku tzw. program odnowienia polityki, który oznaczał intensyfikację przygotowań wojennych. Obydwa te wydarzenia musiały być i zostały krytycznie ocenione w Moskwie, co znalazło odzwierciedlenie w trudnościach, na jakie natrafiły japońsko-radzieckie rokowania gospodarcze dotyczące m. in. jak zwykle spraw rybołówstwa. W tej fazie rozwoju wydarzeń Japonia nie była jeszcze gotowa do wielkiego konfliktu z Krajem Rad.

Zdecydowane przeciwdziałanie, z jakim spotkały się próby ekspansji w kierunku zachodnim, skłoniły rząd japoński do próby rozszerzenia swojej strefy wpływów na południe. Incydent na moście Marco Polo 8 VII 1937 r. był początkiem ośmioletniej wojny z Chinami³⁴. Japończycy przystąpili 27 lipca do ofensywy, w rezultacie której po silnych walkach udało się im opanować znaczne obszary. W samych Chinach zachodziły w obliczu rosnącego zagrożenia procesy konsolidacji społeczeństwa. Inicjatywa KP Chin zlikwidowania konfliktu z Kuomintangiem zrealizowała się po rozmowach Czou En-laja z Czang Kaj-szekiem, kiedy proklamowano w 1937 r. jednolity front narodowy³⁵. Poprawa stosunków chińsko-radzieckich tak z punktu widzenia polityki zagranicznej, jak i wewnętrznej skłoniła rząd ZSRR do zwrócenia się do rządu chińskiego z propozycją zawarcia układu o nieagresji. Propozycja została przyjęta, a odpowiednia umowa podpisana 21 VIII 1937 r. Strony odrzuciły w niej wojnę jako narzędzie polityki międzynarodowej, a jednocześnie zobowiązały się nie udzielać pomocy państwom trzecim znajdującym się w stanie wojny z jednym z sygnatariuszy. Układ radziecko-chiński został, rzecz jasna, bardzo negatywnie oceniony w Tokio, gdzie argumentowano interwencję japońską potrzebą przywrócenia spokoju w Chinach, zakłóconego wojną domową, w pierwszej zaś kolejności starciami oddziałów rządu nankińskiego z Czerwoną Armią Rewolucyjną. Politykę radziecką przedstawiano jako dążenie do zrewolucjonizowania Chin i obalenia przy pomocy sił przysyłanych z zewnątrz istniejącego porządku³⁶. Na świecie nie brak było jednak głosów, że układ z 21 VIII 1937 r. jest odpowiedzią polityki radzieckiej na niemiecko-japoński pakt antykominternowski.

ZSRR w nawiązaniu do układu o nieagresji udzielił Chinom w 1938 r. dwóch pożyczek w wysokości 50 mln dolarów każda, a w 1939 r. pożyczki 150 mln. Na ich poczet dostarczał uzbrojenie i materiały wojenne, początkowo przez Hajfong, później drogą lądową przez Sinciang. W szeregach armii chińskiej znowu pojawili się doradcy radzieccy³⁷. Równolegle

³⁴ I. J. Biedniak, *Japonskaja agressija w Kitaje i pozycja SSZA. 1937—1939*, Moskwa 1957.

³⁵ K. W. Kukuszkin, *Antijaponskij front w Kitaje*, [w:] *Komintiern i Wostok*, Moskwa 1969.

³⁶ Biedniak, *op. cit.*, s. 39.

³⁷ Sładkowski, *op. cit.*, s. 242; B. A. Borodin, *Pomoszcz SSSR kitajskomu narodu w antijaponskoj wojnie 1937—1941*, Moskwa 1965.

dyplomacja radziecka popierała postulaty chińskie przedstawiane Lidze Narodów, co było szczególnie widoczne podczas jesiennej sesji, a także w trakcie specjalnej konferencji zwołanej przez Ligę do Brukseli w listopadzie 1937 r. Dyplomacja radziecka popierała na niej, zresztą bezskutecznie, wniosek Chin o zastosowanie sankcji ekonomicznych wobec Japonii³⁸. Charakterystyczne, że tuż po zamknięciu konferencji brukselskiej minister spraw zagranicznych Japonii Hirota proponował za pośrednictwem państw trzecich Czang Kaj-szekowi porozumienie się na bazie wspólnej akcji antykominternowskiej³⁹.

Politykę wielkich mocarstw wobec Chin cechowała ówczasie posunięta do maksimum chęć zabezpieczenia sobie własnych interesów. I chociaż nie angażowały się one w obronę Chin, to z drugiej strony trudno dowiedzieć, aby akceptowały politykę Japonii, gdyż ta zmierzała do całkowitego wyrugowania ich interesów z zajętych przez siebie obszarów. Uwagi te w całej rozciągłości dotyczą także Niemiec, które pomimo zawarcia paktu antykominternowskiego utrzymywały dość zażyłe i poprawne stosunki z Chinami, nie chciały uznać Mandżukuo, ba, nawet dostarczały Czang Kaj-szekowi broń i utrzymywały doradców przy jego wojskach. Intensywne rozmowy japońsko-niemieckie doprowadziły dopiero w lutym 1938 r. do tego, że Trzecia Rzesza uznała Mandżukuo. W związku z tym mogło wydawać się, że efektem tych rozmów może stać się ściślejsza koordynacja poczynań skierowanych przeciwko Związkowi Radzieckiemu.

Rząd japoński znacznie w tym czasie zaostrzał stosunki z Krajem Rad. Szczególnie znamienne było zamknięcie w kwietniu 1938 r. cieśniny La Perouse'a, oddzielającej Sachalin od Hokkaido. Akt ten sprzeczny z traktatem portsmoutskim utrudniał statkom radzieckim komunikację pomiędzy Władystokiem a Morzem Ochockim i Kamczatką. Nasiliła się jednocześnie kampania propagandowa prowadzona przez japońskie środki masowego przekazu. Dnem tego kryzysu były wypadki nad jeziorem Chasan. Tereny na wschód od tego jeziora sztab japoński uznał za mające strategiczne znaczenie. W połowie lipca 1938 r. dyplomacja japońska zażądała przekazania ich Mandżukuo, popierając swe pretensje groźbami. Dyplomacja radziecka odrzuciła te postulaty, motywując swe stanowisko bezzasadnością żądań japońskich, jako niezgodnych z rosyjsko-chińskim traktatem z 1886 r., na który się — wysuwając je — powoływano. W tej sytuacji Japończycy zdecydowali się na dochodzenie swych pretensji przemocą i przy pomocy dywizji piechoty zajęli sporne terytorium 31 VII 1938 r. Jednakże po kilku dniach nadszły oddziały Armii Czerwonej, które po trzydniowych bojach 6—9 sierpnia przywróciły dawny przebieg granicy. W dalszej fazie konflikt uregulowano na drodze dyplomatycznej. W kilka lat później, już w odmiennych warunkach, podczas procesu japoń-

³⁸ G. N. Sewostianow, *Polityka wielkich dzieżaw na Dalnim Wostokie nakanunie mirowoj wojny*, Moskwa 1961 i nn.

³⁹ Biedniak, *op. cit.*, s. 65.

skich zbrodniarzy wojennych wyjaśniło się, że celem tej akcji było sprawdzenie gotowości Związku Radzieckiego do wojny. Próba ta wypadła dla Japonii nieomyślnie ⁴⁰.

Nie powiodła się również podjęta przez dyplomację japońską próba wzmocnienia trójstronnego układu z Niemcami i Włochami, głównie zresztą przez brak zdecydowania w tym działaniu ⁴¹. W marcu 1939 r. gabinet Hiranumy zaproponował rządowi Niemiec zawarcie sojuszu wojskowego przeciw ZSRR. Propozycję tę omawiano już od pewnego czasu. Hitler był niewątpliwie nią zainteresowany, ale pośpiesznie realizując swe zaborcze plany, gdy w określonym terminie układ nie był jeszcze gotowy, dał pierwszeństwo innym rozwiązaniom. Rozdźwięki między Berlinem a Tokio wykorzystwała dyplomacja radziecka podczas kolejnej tury rokowań o odnowienie konwencji rybackiej. Zatrzymana u granic ZSRR Japonia znalazła sobie jednak nowy kierunek ekspansji. Ofiarą agresji miała być Mongolia.

Pretekstem do napaści było zgłoszenie przez Mandżukuo pretensji do niewielkich obszarów nad rzeką Chałchin-Goł. Przeciwnik nie wydawał się groźny, chociażby z uwagi na niewielką liczbę ludności, a strategiczne korzyści płynące z zajęcia Mongolii wydawały się mieć duże znaczenie. Pierwsze ataki japońskie przeprowadzone niewielkimi siłami na początku drugiej dekady maja 1939 r. zakończyły się powodzeniem. Japończycy nie wzięli jednak pod uwagę, że Mongolia związana była ze Związkiem Radzieckim układem o pomocy wzajemnej. Rząd radziecki zaprotestował niezwłocznie przeciwko napaści na MRL, ale w Tokio zlekceważono te ostrzeżenia i wysłano do Mongolii znacznie większe siły. W końcu maja doszło do starcia wojsk japońskich i radzieckich nad Chałchin-Gołem.

Obydwie strony wzmocniały swe oddziały i wkrótce na pograniczu mongolskim rozgorzała wojna radziecko-japońska, pomimo że żadna ze stron jej nie wypowiedziała. Ogólna sytuacja polityczna wydawała się sprzyjać Japonii. Groźba konfliktu w Europie wywoływała stan, w którym — jak przypuszczano — Związek Radziecki jedynie część sił będzie mógł zaangażować na Dalekim Wschodzie. Rozmowy japońsko-brytyjskie z lata 1939 r. i sondáže prowadzone w Stanach Zjednoczonych wskazywały, że państwa te nie mają nic przeciwko temu, aby ekspansja Nipponu skierowała się na północ przy rezygnacji z dalszych podbojów w Chinach i na morzach południowych ⁴². W dodatku wygasanie ofensywnych działań w Chinach zwalniało część zaangażowanej tam armii japońskiej. Ułatwiło to Japonii zgromadzenie większych sił na północy. Jednocześnie rząd w Tokio zintensyfikował starania o zawarcie traktatu z Trzecią Rzeszą.

⁴⁰ M. J. Raginski, S. J. Rozenblit, *Międzynarodowy proces głównych japońskich wojennych przestępców*, Moskwa 1950, s. 259—260.

⁴¹ Kutakow, *op. cit.*, s. 201 i nn.

⁴² *Najnowsza historia Chin...*, s. 272.

W tej sytuacji wiadomość o radziecko-niemieckim traktacie o nieagresji była przysłowiowym „gromem z jasnego nieba”.

Toczące się nad Chałchin-Gołem w ostatniej dekadzie sierpnia 1939 r. ciężkie boje zakończyły się rozbiciem 6 Armii japońskiej. Militarna i dyplomatyczna porażka skłoniła rząd w Tokio do większego umiarkowania: nowy gabinet premiera Abe, który doszedł podówczas do władzy, pośpieszył z propozycją pokojowej likwidacji konfliktu i powrotu do status quo ante na granicy mongolsko-mandżurskiej⁴³. Reperkusją porażki wojsk japońskich nad Chałchin-Gołem było pojawienie się w Tokio poglądu, że konflikt zbrojny z ZSRR nie daje Japonii żadnych perspektyw. Jednocześnie dyplomacja niemiecka zachęcała do unormowania stosunków z ZSRR⁴⁴.

Odpowiadało to zamiarom rządu Abego, który starał się utrzymywać z dala od konfliktu wojennego w Europie. W dodatku pod presją kół gospodarczych widział on potrzebę zawarcia kilku porozumień z Krajem Rad, zamierzając w ten sposób zlikwidować nabrzmiały konflikt. Kanałem dyplomatycznym sondowano nawet sprawę zawarcia układu o nieagresji. Wkrótce jednak nastąpiła kolejna zmiana ekipy rządzącej, a Jonaja, który w styczniu 1940 r. stanął na czele nowego gabinetu, zapatrywał się na te kwestie w sposób odmienny. W prasie niemal natychmiast uwidoczniły się głosy niechęci wobec ZSRR, ale poufnych rozmów i sondaży bynajmniej nie przerywano. Mając na widoku brytyjskie i holenderskie posiadłości w Azji, rząd w Tokio myślał o zabezpieczeniu się na północy, ale jego postępowanie nie było w pełni konsekwentne. Jak ujawnił 29 III 1940 r. na VI Sesji Rady Najwyższej premier Wiaczesław Mołotow, rząd japoński nie wywiązał się ze swych zobowiązań zawartych w porozumieniach we wrześniu—grudniu poprzedniego roku⁴⁵. Dyplomatyczny przedstawiciel Japonii w Moskwie Togo starał się łagodzić te przeciwności podejmując inicjatywę rozmów z zamiarem zawarcia nowego traktatu.

Główną arenę konfliktu stanowiły nadal Chiny. Jak piszą autorzy *Najnowszej historii Chin*⁴⁶, w okresie od 1939 do pierwszej połowy 1941 r. miały miejsce największe dostawy tam radzieckiego uzbrojenia, w tym czołgów, samolotów, amunicji i materiałów wybuchowych. Wspomagało to naród chiński w walce z japońską agresją. Natomiast Japończycy, nie rezygnując z własnych celów kolonialnych, rzucili hasło solidarności rasy żółtej przed białym imperializmem. Wygodnym atutem stało się utworze-

⁴³ *Wnieszczajna politika SSSR. Sbornik dokumentow*, t. IV, Moskwa 1946, s. 461—462.

⁴⁴ Kutakow, *op. cit.*, s. 232—233.

⁴⁵ *Szestaja sessija Wierchownogo Sowieta SSSR 29 III — 4 IV 1940. Stenograficzeskij otcziot*, Moskwa 1940, s. 40—41.

⁴⁶ Sładkowski, *op. cit.*, s. 272.

nie w Nankinie 30 III 1940 r. pozostającego pod kuratelą wojsk okupacyjnych tzw. centralnego rządu narodowego, na którego czele stanął były działacz Kuomintangu Wang Cing-wej. Nowy premier dążył, z pełnym poparciem swych mocodawców, do stworzenia ogólnochińskiego frontu antykomunistycznego⁴⁷. Pomijając marionetkowy charakter tego reżymu, nie sposób nie zauważyć, że stanowił on jednak alternatywę dla rządu Czang Kaj-szeka, co wyraziło się w przechodzeniu niektórych oddziałów kuomintangowskich na stronę nowych władz. Monopolistyczna pozycja Japonii w Chinach została w dodatku zaakcentowana 30 XI 1940 r. układem z rządem Wang Cin-weja. Propagandowo strony charakteryzowały go jako zlikwidowanie nierównoprawnej sytuacji Chin stworzonej przez poprzednie porozumienia z obcymi mocarstwami, faktycznie oznaczał on wyparcie Anglików i Amerykanów przez Japończyków, którzy uzyskali nieskrępowaną kontrolę nad gospodarką chińską.

Podobne, imperialistyczne cele przyświecały dyplomacji japońskiej, gdy latem 1940 r. rozpoczęła starania o koordynację swych poczynań z Niemcami i Włochami. Główne rokowania toczyły się we wrześniu i dotyczyły planów dokonania nowego podziału świata na strefy wpływów. Czołową rolę w tych rozmowach odgrywał problem przyszłego stosunku do trzech pozostałych mocarstw: Związku Radzieckiego, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Ich owocem był pakt trzech podpisany 27 IX 1940 r. w Berlinie. Sygnatariusze umieścili nawet w układzie specjalną klauzulę, że porozumienie to nie dotyczy sfery stosunków z ZSRR⁴⁸, ale była to jedynie „furtka” dla ułatwienia sobie dyplomatycznej rozgrywki z Moskwą.

W Tokio pakt trzech, w kontekście stosunków ze Związkiem Radzieckim, uważano za wygodny instrument nacisku na partnera. Za jego pośrednictwem chciano zmusić ZSRR do sprzedaży Japonii północnego Sachalinu, rozszerzenia koncesji rybackich i wyrzeczenia się pomocy udzielanej narodowi chińskiemu⁴⁹. Logiczne było przeto, że ambasador Tatekawa wystąpił w końcu października wobec Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych z propozycją rozpoczęcia nowej tury negocjacji, w której dominującym akcentem miało być zawarcie układu o nieagresji. Rokowania toczyły się z górą pięć miesięcy. Rząd radziecki nie tylko nie chciał sprzedać Sachalinu, ale postulował likwidację koncesji istniejących tam od 1925 r. tudzież proponować zawarcie paktu o neutralności, co dla Związku Radzieckiego, pragnącego uniknąć groźby wojny na dwóch frontach, miało nader istotne znaczenie. Kulminacyjnym punktem rokowań był czterodniowy pobyt w Moskwie japońskiego ministra spraw zagranicznych Matsuoki, który 13 IV 1941 r. podpisał tekst układu o neutral-

⁴⁷ Tamże, s. 248—249.

⁴⁸ Kutakow, *op. cit.*, s. 270.

⁴⁹ Tamże, s. 273—274.

ności⁵⁰. Wymiany dokumentów ratyfikacyjnych dokonano w szybkim tempie.

Zastanawiające jest, dlaczego w obliczu wyraźnie zarysowującego się zbrojnego starcia niemiecko-radzieckiego, co notabene było jednym z elementów determinujących postawę polityki radzieckiej, partner Trzeciej Rzeszy — Japonia — zdecydował się zawrzeć ten układ. Wydaje się, że odpowiedzi na to pytanie należy szukać w militarnej słabości lądowej armii japońskiej uwidocznionej w porażkach pod Chasan i Chałchin-Goł, w braku realnych i natychmiastowych korzyści dla Japonii płynących, w wypadku militarne go sukcesu, z okupacji Syberii, w agresywnych celach Japonii wobec państw trzecich, wreszcie w dotychczas utrzymującej się przesadnej ocenie możliwości koordynacji poczynań między Tokio a Berlinem, zwłaszcza w zakresie długofalowych celów. Układem o neutralności zawartym z Japonią Związek Radziecki jeszcze raz podkreślił naczelną zasadę swej polityki, a mianowicie jej pokojowość.

W kilka tygodni po ratyfikacji radziecko-japońskiego układu o neutralności Trzecia Rzesza napadła na Kraj Rad, w wyniku czego stał się on jedną ze stron aktywnie walczących w II wojnie światowej. Nowe uwarunkowania spowodowały, że prowadzona w tym czasie przez Związek Radziecki polityka należy już do innego okresu niż wyznaczony ramami niniejszego szkicu.

Анджей Скушпек

ПОЛИТИКА СССР НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ В 1919—1941 ГОДАХ

Резюме

В статье представлены узловые проблемы отношений СССР с Монголией, Китаем и Японией в 1919—1941 годах. В первые годы после Октябрьской революции эти отношения ограничивались восстановлением территориальной целостности советского государства и установлением дипломатических отношений с Японией и Китаем. В последующие годы в политике СССР переплетались две проблемы: вопрос китайской революции и проблема экспансионистской политики Японии. С течением времени советская дипломатия была вынуждена направить главные усилия на приостановление агрессии Японии в Маньчжурию и Китай. Япония со своей стороны искала союзников среди фашистских государств на основе „антикоминтерновской” политики. Неблагоприятные для Японии пограничные столкновения с Красной Армией заставили правительство в Токио подписать 13 IV 1941 года договор о нейтралитете с СССР.

Перевела Л. Пустула

⁵⁰ *Wniesznaja politika...*, s. 549—551; Kutakow, *op. cit.*, s. 287—288.

Andrzej Skrzypek

THE POLITICS OF THE USSR IN THE FAR EAST
IN THE YEARS 1919—1941

Summary

The article deals with the crucial problems of relations of the USSR with Mongolia, China and Japan in the years 1919—1941. In the first years after the October Revolution they were reduced to the restoration of the territorial integrity of the Soviet state and establishing of diplomatic relations with Japan and China. In the following years two problems interwove in the policy of the USSR: the problem of the Chinese revolution and that of the Japanese politics of expansion. In the course of years the Soviet diplomacy was forced to make a big effort to resist the Japanese aggression in Manchuria and China. Japan looked for its allies among the Fascist countries, according to the lines of anti-Comintern policy. The frontier encounters with the Red Army, generally unsuccessful for Japan made the government in Tokyo sign the neutrality treaty with the USSR on 13 IV 1941.

Translated by Joanna Wilczewska